

Az uráli alapnyelv többesjeleiről

A magyar nyelv finnugor alapjainak előadása közben állandóan beleütközünk olyan kérdésekbe, amelyek egyértelmű tisztázásától még távol vagyunk. Nagyon helyesen mutatott rá LAZICZIUS: „Amíg a nyelvész a történeti adatok láncát tartja a kezében, addig biztosan halad lefelé az időben, mihelyt azonban elér az utolsó adathoz, már körül kell néznie, nyújtanak-e a rokon nyelvek még egy szilárdnak látszó láncszemet, melyre átugorhat. Már ez az ugrás is igazi »Sprung ins Dunkle«, mely ha sikerül, egyike az emberi elme legszebb produkcióinak. De folytatni ezt a mutatványt, ott, ahol üres spekulációnál egyéb már nem áll rendelkezésünkre, egyenlő a biztos nyaktöréssel” (MNy. XXIX, 23).

Ha bennünket most 1970-ben — a finnugor részletkutatások előrehaladása következtében — kevésbé fenyeget is a „nyaktörés” veszélye, mint LAZICZIUS korában (1933-ban) —, a bizonytalanságoktól, tévedésektől mégsem vagyunk mentesek. Az uráli alapnyelv biztos rekonstrukciójától egyelőre még távol vagyunk, és távol is leszünk mindaddig, ameddig — mint ahogy erre DÉCSY is utalt — a finnugor alapnyelvet egy még kikövetkeztetendő szamojéd alapnyelvvel¹ egybe nem vetjük. A szamojéd alapnyelv kikövetkeztetése meg bonyolult feladat, mert: 1. a jurák és szelkup kivételével a többi szamojéd nyelvből igen kevés szöveganyag áll rendelkezésünkre; 2. az északi csoport egyes nyelvei (jenyiszeji és tavgi) kihalófélben vannak, a déli nyelvágba tartozó szajáni szamojéd nyelvjárások (kamassz, kojbal, motori, tajgi stb.) pedig beleolvadtak az Altaj és a Szaján hegység különböző etnikumú (török, mongol, orosz) népeibe;² 3. a nagy területen nomadizáló szamojéd csoportok sok rokon vagy idegen néppel kerültek kapcsolatba (a jurákok az obi-ugorokkal, zürjénekkal, jukagirokkal stb.; a szelkupok az osztjákokkal, ketekkel stb.). Ezek az érintkezések bizonyára hagytak nyomot nyelvükben — és így egyes urálinak tekinthető jelenségekről a későbbi kutatások nyomán esetleg ki fog derülni, hogy kölcsönzés vagy párhuzamos fejlődés eredményei.³

Ezeket azért kívántam előrebocsátani, mert úgy látom, HAJDÚ P. kézikönyvében (Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest, 1966 = BUNy.) számos kérdést a mai szamojéd nyelvek oldaláról közelít meg, és így az uráli

¹ DÉCSY Gy., Einführung in die finnisch-ungarische Sprachwissenschaft 1965, 224.

² L. HAJDÚ P., Chrestomathia Samoiedica 1968, 10.

³ Ezen utóbbinak a lehetőségére — az alapnyelv rekonstrukciójával kapcsolatban — RAVILA is utal: „In den verschiedenen verwandten Sprachen vorkommende ähnliche Bildungen sind nicht ohne weiteres auf die Ursprache zurückzuführen. Unser Prinzip schützt uns davor, dass die Ursprache zu einem Lager, zu etwas »zu-Errechnendem« wird, in das man alles ohne weiteres hineinstößt” (SUSA. LX/6, 13).

alapnyelv rekonstruálásakor egy a mai finnugor és szamojéd nyelvekhez hasonló, teljesen kialakult nyelvet rajzol elénk — stabil hangrendszerrel, grammatikai kategóriákkal, a morfológiai és szintaktikai eszközök gazdagságával. Ha azonban az uráli nyelv kialakulásának kezdeteit i. e. 8–10 000 évre tesszük (l. LÁSZLÓ Gy., Őstörténetünk legkorábbi szakaszai 189), végét pedig a VI.—IV. évezredre (BUNy. 10, 14), akkor ebben a hosszú időszakban történtek olyan változások, melyeknek egy részét nem írhatjuk az alapnyelv kezdeti szakaszainak — mondjuk kialakulásának — számlájára, legfeljebb a felbomlást megelőző korokéra. Feltétlenül el kell különíteni ezektől azokat a nyelvi változásokat is, amelyek a nyelvi egység felbomlása után, az egyes nyelvcsoportok (finn-permi, obi-ugor, ósszamojéd) külön életében zajlottak le. Az uráli alapnyelvre visszavezethető grammatikai kategóriák, morfológiai eszközök vizsgálatakor — véleményem szerint — az említett korszakokra bontási lehetőségekről nem szabad megfeledkeznünk.

Ennek jegyében szeretném most az uráli plurálisról és annak jelöléséről vallott véleményeket kissé revízió alá venni.⁴

1. Voltak-e az alapnyelvben numerusok és numerusjelek? HAJDÚ P. szerint „A jelöletlen egyes számtól már az alapnyelv korában megkülönböztették a többes számot, valamint a duális” (i. m. 67). Ebben a megállapításában tökéletesen igaza van HAJDÚnak, csak az a kérdés, hogy ez a megkülönböztetés hogyan, milyen formális elemekkel történt, és mikor vált szükségessé, hogy az ún. „*numerus absolutus* v. *indefinitus*” helyett⁵ (amely plurális és duális is kifejezhetett), külön grammatikai exponenst — duális- és plurálisjelet kezdjenek használni az uráli, ill. finnugor nyelvek. Hiszen az alapnyelv azon kezdeti szakaszaiban, amelyre a „*numerus absolutus*” nyomai mutatnak, egyszerűen a 'néhány, sok, több, kevés' szavakat vagy a számneveket használhatta a dualitás, illetve pluralitás jelölésére (l. erről RAVILA: FUF. XXVII, 66). Nem szólva arról, hogy bizonyos jelentéstani kategóriák eredetileg is többséget jelöltek, így nem volt szükség külön nyelvi jelet alkalmazni erre a célra (l. FOKOS-FUCHS: NyK. LXIII, 266 kk.).

2. Nemcsak a numerusok megléte v. meg nem léte tekintetében van eltérés a kutatók között, hanem 1) a feltett uráli numerusjelek számát, jellegét és 2) funkcióját illetően is.

1) HAJDÚ P. az alapnyelvre vonatkozóan három többesjelet tesz fel: **-t*, **-i* (< **-j*) és **-n*-elemet (i. m. 67–8), de lehetségesnek tartja a **-k* morféma többesi használatát is (uo. 128). ITKONEN igen óvatosan két plurális

⁴ E téren is vannak még vitás kérdések, éppen úgy mint az alapnyelv szófaji kategóriái, az ún. „*markáns*” esetrendszer (BUNy. 62.), igeragozás, birtokos személyragozás, szintaktikai szerkezetek stb. területén.

⁵ „In allen finnisch-ugrischen Sprachen findet sich noch manches, was bezüglich des Numerus auf viel primitivere Verhältnisse als heute hinweist, auf eine Zeit, wo nicht von Singular und Plural zu sprechen ist, sondern von einem absoluten Numerus” (RAVILA: FUF. XXIII, 49) Az ún. „*numerus absolutus*” maradványainak jelentkezéséről a különböző uráli és altaji nyelvekben l. FOKOS-FUCHS igen meggyőző magyarázatát és példanyagát (NyK. LXIII, 263–91). Kétkedéssel szól az alapnyelvi esetrendszer duális és plurális paradigmájáról a mindig nagy körültekintéssel nyilatkozó ITKONEN is: „Es ist also begründet anzunehmen, dass der Dual und der Plural schon sehr früh im Gebrauch waren, aber es ist zu bezweifeln, ob man voraussetzen kann, dass die Nomina ein vollständiges Paradigma auch in den anderen Numeri, als im Singular gehabt haben” (UJb. XXXIV, 207).

jelről beszél, amelyeknek a balti-finn nyelveken kívül megfelelői vannak a szamojéd nyelvekben is, de uráli eredetükről nem nyilatkozik —: „Ausser dem Pluralzeichen *t* hat das ostseefinnische Pluralzeichen *i* (< *j) Entsprechungen bis zum Samojedischen hin.” Utána azzal folytatja, nem tekinthető végleg tisztázottnak, hogy az utóbbi [ti. az *-i* < *j] már az uráli korban esetrag vagy többestő képző szerepet töltött volna be, bár ez igen valószínűnek látszik [„sehr wahrscheinlich”] (UAJb. XXXIV, 206–7). Nem beszél uráli eredetű **-t* többesjelről W. SCHLACHTER sem (Zum Problem des Nominativs in den finnisch-ugrischen Sprachen; SUST. 125 : 493), csupán arról, hogy a finnugor nominativusnak, mint grammatikai kategóriának a „casus generalis”-ből való kialakulását — az egyes rokon nyelvekben — a morfológiai elemekkel (ragokkal stb.) is jelölt, „nem-nominativusi” kategóriák jelentkezése segítette elő. A *-t*-vel végződő plurálishi formák kialakulása volt ebben az egyik döntő tényező.

2) Amíg HAJDÚ P. a névszóragozásra teljesen kialakult duális és plurálishi paradigmát tesz fel, addig az alapnyelv legősibb lexémáira vonatkozóan ő maga is arra a konklúzióra jutott, „hogy a kettes és többes számú személyes névmások rekonstruálása mindeddig sikertelen volt” (i. m. 69). DÉCSY éppen ellenkező álláspontot képvisel: „Ein grundsprachliches Formenelement für die Bezeichnung des Plurals lässt sich für die Deklination nicht feststellen (wohl aber für die Possessiv- und Verbalflexion)” (Einführung 158).

A legújabb szakirodalomban jelentkező nem éppen egyértelmű állásfoglalás után nézzük meg a finnugor (uráli) nyelvek tanúvallomását két többesjel kérdésében!

A *-t* többesjel

1. A *-t* többesjellel találkozunk a finn-volgai, obi-ugor és szamojéd nyelvekben. Többnyire a névszók többes számát jelöli (balti-finn, lp., md., vog., osztj., szam.), de megtaláljuk az igeragozásban is a többes szám 3. személyének jeleként (fi., md., lp., cser., obi-ugor, szam.) és a cseremiszből a többes szám 3. szem. birtokos jelölőjeként (l. DÉCSY, Einführung 194).

De nyoma sincsen a magyarban és a permi nyelvekben — éppen a finnugorság centrális csoportjának nyelveiben —, ami a *-t* elem többesi funkciójának uráli eredetét — bizonyos mértékben — kérdésessé teszi.⁶ A magam részéről ugyanis uráli funkciót csak azon morfológiai elemeknek tulajdonítanék, amelyek az összes rokon nyelvekben azonos (vagy legalábbis erre a feltett ősi funkcióra visszavezethető) szerepben fordulnak elő [pl. a loc. **-na*, a lat.-dat. **-k*]. Ha hangalaki módosulást vagy funkcióváltást szenvedtek is el, esetleg egy-egy rokon nyelvben eltűnőben is vannak, valahol, valamilyen formában (határozókban, névutókban, igekötőkben, összetételekben stb.) — meg kell találnunk nyomaikat.⁷

Ha az említett *-t* már az uráli alapnyelvben betöltött volna valamiféle többesjel funkciót, akkor a magyarban és permiben is valamilyen formában — nyelvi reliktumként — jelentkeznie kellett volna.

⁶ Hasonlóan DÉCSY: „Für die Grundsprache kann m. E. dieses Zeichen nicht vorausgesetzt werden, da im Ungarischen wie in den permischen Sprachen jede Spur davon fehlt” (i. h. 179 és 53 jegyz.; hasonlóan 158, 189, 194 lapokon).

⁷ Ezen nézeteimet az uráli eredetűnek tekinthető képzők beható vizsgálata is igazolta.

2. Így én inkább azon nézet felé hajlok, amelyet HAKULINEN így fogalmaz meg: „*t* nominien mon. nominatiivin merkkinä palautuu ainakin ims.-lappalais-volgalaiseen yhteisaikaan.” Majd minden magyarázat nélkül így folytatja az előző mondatot: „mutta sillä ön vastineet myös obin-ugrilaisissa ja samojedikielissä asti” (SKRK.³ 82). Hasonló felfogást vall DÉCSY is, aki a finn-volgai és obi-ugor nyelvekben jelentkező *-t* többesjelet egymástól független párhuzamos nyelvi fejleményeknek tartja (l. i. m. 179 l.; 53 jegyz.).

Amellett, hogy szemléleti azonosságon alapuló párhuzamos fejlődésre⁸ a rokon nyelvek viszonylatában mindig gondolhatunk, s mint alább látni fogjuk gondolnunk is kell, meg kellene vizsgálnunk az obi-ugor — szamojéd kapcsolatok kérdését is (szam. > obi-ugor), mert nagyon valószínűnek kell tartanunk, hogy a szókincsbeli átvételeken kívül,⁹ morfológiai elemekben és szerkezeti egyezésekben is jelentkezik a hosszú, tartós kapcsolat emléke. (Ennek lehetőségére N. SEBESTYÉN I. és KÁLMÁN B. is utaltak szóbeli közlésükben.)¹⁰ A harmadik lehetőségre, hogy az uráli nyelvcsalád legnyugatibb és legkeletibb ágában megőrződött az ősi uráli **-t* többesjel, a magyarban és permiben más elem szorította volna ki (m. *-k*) (l. HAJDÚ: i. m. 128—9), csak abban az esetben gondolunk, ha a nyelvtörténeti vizsgálódások az obi-ugor és szamojéd többesjellel kapcsolatos fenti feltevéseket nem igazolnák, vagy ha a magyarban, illetve permiben megtalálnók a **-t* többesjel-funkciójának nyomait.

3. Ha nem volt még többesjel funkciója az alapnyelvben, akkor mi volt a **-t*? Egy ősi kollektív képző, amely alkalmas volt arra, hogy összetartozó, vagy egy helyen lakó személyek vagy tárgyak csoportját jelölje (pl. fi. *veljekset*, 'Brüder untereinander'). Majd amikor a mindhárom numerust jelölő „*numerus absolutus*” mellett külön nyelvi jellel akarták a pluralitást kifejezni, többesjel funkcióra adaptálódott. Igen meggondolkoztató megállapítást vet fel BUBRICH: „... die Pluralbildungen beruhen historisch auf den Sammelnamen (z. T. auf den Orts- od. Kollektivnamen). Die Entwicklung der Sammelnamen zu Ten der Pluralbildungen ist im allgemeinen sehr gut bekannt”.¹¹

Egy **-tt*-re visszavezethető *-t* elemmel, vagy ennek szabályos megfelelőivel ugyanis csaknem valamennyi rokon nyelvben találkozunk. Rendszerint hely- és gyűjtőnévképző funkcióban fordul elő, de megtaláljuk nagyságot, mennyiséget, mértéket jelentő főnevekben és valamivel gazdagon, bőségesen ellátottat jelentő melléknévekben is. Nem produktív képző egyetlen rokon nyelvben sem — és talán éppen ez bizonyítja azt, hogy új szerepében (többesjel) való megszilárdulása maga után vonta az eredetibbnek tartható funkció

⁸ „... nem a kifejezés mód tendenciája öröklődött, hanem pontosabban: a szemléleti módja, a szemlélet közössége az, mely ezekben a kifejezésekben, ebben a kifejezésmódban öröklődött” (l. FOKOS: NyK. LXIV, 43, hasonlóan RAVILA: SUSA. LX/6, 9).

⁹ L. ezekről STEINITZ: UAJb. XXXI, 426—53; SUST. 125: 567—75; ALH. XIII, 213—23.

¹⁰ L. erre vonatkozóan KÖVESI: MNy. LXIV, 175 és 1. jegyz.

¹¹ Zur Frage nach der Herkunft der Pluralbildungen in den finnisch-ugrischen Sprachen (ÖEST. XXX, 106 kk.). Hasonló álláspontot képvisel a cser. *-βälä* névszói többesjel, a zürj. *-jan* névmási többesjel, a zürj. *-jas* és *votj.* *-jos* névszói többesjel eredetével kapcsolatban KÖVESI (MNy. III, 147 kk.; NyK. LX; 85 kk. Permi Képz. 141 kk.; 146 kk.; az utóbbiról másképpen l. RÉDEI: NyK. LXV, 374—5 irodalommal); az osztják-szamojéd, osztják és cser. *-la* többesjelre vonatkozóan pedig RAVILA (FUF. XXVII, 95 irodalommal és SUST. LX/6, 12—3).

(kollektív képző) lassú háttérbe szorulását, sőt egyes rokon nyelvekben a *-t* képző-voltának elhomályosodását is. (Pl. magyar, mordvin.).

A finnben hely- és kollektívumképzőként *-tta/-ttä* és *-tto/-ttö* alakban jelentkezik, de igen kevés köznyelvi példában: pl. *navetta* 'tehen-, marhaistálló' (< *navuta* 'marha'); *ometta* id. (< *oma* 'a magáé') (nyelvjárásokban előfordul *navetto*, *karjetto* és *ometto* alakban is). Ide vehető a *lähittä* 'láhiympäristö' (< *lähi* 'közeli'); *pihätta* '(tehen) istálló, akol' (< *piha* 'udvar, porta'); *pyhättö* 'pyhäkkö' (< *pyhä* 'szent').¹² Ugyanezt a képzőt kell keresnünk a helyneveket képző *-usta* (*-ystä*) képzőbokorban is: *alusta* 'alap, fenék' (~ *alus*, *ala*); *edusta* 'valami előtt levő hely' (< *etu* 'elő-, első') és a *-sto/-stö* gyűjtőnévképzőben; pl. *puisto* 'park, díszkert', *kirjasto* 'könyvtár', *veljestö* 'társulat, társaság' stb. (l. HAKULINEN: SKRK³ 118, 148, 151, 154 l.). Világosan kirajzolódik a **-tt* hely- és gyűjtőnévképző szerepe a permi és obi-ugor nyelvekben is, pl. zürj. *ulti* 'Unterraum' (> *ul* 'al'); *velt* 'Dach, Decke' (< *vel* 'Oberseite'); (WIED.) *vyite*, *vyita*, *vyitas* 'Grenze, Mass' stb. vog. *milit* 'mélység' (< *mil* 'mély'); oszjt. *χουάτ* 'hosszúság' (< *χου* 'hosszú'); *kulát* 'vastagság' (< *ku* 'vastag') (l. KÖVESI, PermiKépz. 371—2; hasonlóan: LEHTISALO, Abl. 317—20; GYÖRKE: MNy. XXXII, 244—6).

A volgai finn nyelvekben és a szamojédban a képző ősi szerepe nehezen következtethető ki. Talán ide vehető: a cser. T. B. *lakata* 'Grube' (T); 'Niederung, Tal' (B), vö. T. *lakā* 'Grube' (LEHTISALO: i. m. 317); szam. jen. *baggota* 'Fuchsloch in der Erde' < *baggo* 'Grube' (GYÖRKE: i. m. 13; MNy. XXXIII, 246). Mint melléknévképző valamivel ellátottságot fejez ki; pl. vog. *khalt wüt* 'közepes víz' (< *khal* 'közép'); oszjt. *jenket-sanži* 'vizes hátú' (*žen'k* 'víz'). A szamojédban valamivel gazdagon, bőségesen való ellátottságot jelöl; pl. tagvi *banjtuva* 'grubenreich' (< *bánka* 'Grube'), jen. *kađero*, *kaređo* 'fischreich.' De a szamojéd melléknévekben is megtaláljuk nyomát a helynévképző szerepnek; pl. jen. *téhoti* 'entfernt' (< *teho* 'hintenhin'); *bađoti* 'äusserst' (< *bađo* 'Rand') (LEHTISALO, Abl. 319—20). Feltehetően a képző zöngésült változata található a *-dalawa* képzőbokor *-da* elemében is, amelynek szerepét HAJDÚ így jelöli: „a cselekvés szokványos helyének képzője”; pl. *nošin-s* 'rókára vadászni', *nošin d a l a w a*, *nošilawa* 'a rókavadászat helye' (ChrestSam. 50.).

A magyarban a képző eléggé ritka és funkciója is nehezen körvonalazható, de ősi hely- és gyűjtőnévképző szerepének megvannak a nyomai talán a *Σάβατοι*, a *bašyrt*, *Dentümoger*, a *ziget*, *cuesti*, *segisti* stb. szavakban (l. erről JUHÁSZ J.: MNy. XXXII, 225 kk. GYÖRKE: MNy. XXXIII, 245, BÁRCZI: TA. 162 kk. irodalommal).

4. A kollektív funkció eredetibb voltáról vallott felfogással látszólag szemben áll RAVILA azon nézete, hogy a *-t* azért nem lehet ugyanolyan gyűjtőnévképző, mint pl. a m. *-k* (< **-kk*), mert függő esetekben nem fordul elő (l. erről FUF. XXVII, 93). Ezzel szemben a következő érveket sorakoztatom fel:

1) A finnben megtaláljuk a *-t*-t a többes szám nominatívusban és accusatívusban, e mellett a többes szám II. gen. *-ten* és I. gen. *-tten*, *-den* végződéseiben is. Lehetséges ugyan, hogy a singulárisi formák analógiáját kell a *-ten-*

¹² Sőt helynevekben is találkozunk a képzővel *-tti* alakváltozatban: *Sammatti Vuokatti*, *Ihatti* (AHLQVIST: SKR. 49 és GYÖRKE, Wortb. 13).

ben keresnünk *luu* : *luun* = *luut* : *x* ; *x* = *luuden* (Agr. *ludden* l. HAKULINEN: SKRK,³ 82. és 106. jegyz.). De feltehető az is, hogy éppen a *-te(-n)* genitívus rag egy olyan ősi állapot maradványa, amelyben a *-t* elem az egész pluralisi paradigmának alapjául szolgált.¹¹ Erre mutatnának az északi ész tben jelentkező *-te (-de)* ún. genitívus többől képzett határozó esetek; pl. gen. *poegade*, transl. *poegadeks*, adess. *poegadel* < *poeg* 'fiú'; ill. *hammastesse*, abl. *hammastelt*, transl. *hammasteks* < *hammas* 'fog' (l. RAVILA: FUF. XXVII, 71, HAKULINEN: SKRK³, 80). Ennek a *-te*-nek a déli ész tben állítólag nincsen nyoma, de egyes vélemények szerint az igen sok déli nyelvjárási vonást felmutató *kodaveri* nyelvjárásban egy *-de*-re visszavezethető *-e* magánhangzós többes tőben őrződött volna meg emléke.¹²

S ha a balti finn nyelvek kialakulásával kapcsolatban ARISTE feltevése bizonyul helyesnek, hogy a finnek az északi előész t törzsekből származó hámei és suomi, valamint a karjalai törzsek keveredéséből álltak elő (l. erről HAJDÚ, Finnugor népek és nyelvek 272–3), akkor az északi ész t alakok vallomásával feltétlenül számolnunk kell.

2) A kollektív képzői eredettel megmagyarázhatjuk a *-t*-nek összetartozó egységet kifejező szerepét: a) az ún., plurale tantum"-ok egy részében (pl. fi. *sakset* 'olló', *häät* 'esküvő', *housut* 'nadrág', *kasvot* 'arc', *silmälasit* 'szemüveg' stb.), amelyek mellett feltehetően a kollektivitás hangsúlyozására egyes számú állítmány áll.

b) Hasonlóan értelmezhetjük a HAJDÚ-tól említett példákat is, amelyekben a *-t*-vel jelölt plurális nominativusi alany két vagy meghatározott mennyiségű tárgyat jelöl, „die zusammen ein Paar oder eine gewisse Einheit bilden” (l. G. KARLSSON: SUST. 125 : 199 kk.). Pl. *Laatikossa on sakset*; *Tytölle oli kehittynt notkeat sormet* stb.

c) Ebben a vonatkozásban meg kellene vizsgálni azokat a karaszjoki lapp nyelvjárásból vett példákat, amelyekben többes szám nom. mellett sing. genitívusban áll a névszói állítmány: *mānak læ jalo* 'die Kinder sind dreist', *mānak læ nu rak'kas* 'die Kinder sind so lieb' (ezekről l. RAVILA: FUF. XXVII, 100).

d) Végül úgy vélem, a kollektív képzői eredet mellett vallanak azok a cseremis, finn, (?) mordvin példák, amelyeket RAVILA kitűnő tanulmányában másképpen magyaráz. Pl.: a) a cseremis *-mat*, *-mät* toldalék, amely általában 'családi, rokoni, családtagi' stb. kapcsolat kifejezőjeként jelentkezik azon személy nevének, aki a kérdéses közösséghez tartozik. U. *ašša-mät tōlēt mõngõ* 'der Vater samt seiner Familie (oder seinen Hausgenossen) kommt nach Hause'. (További példákat l. még RAVILA: i. h. 104–5). A *-mat* elemben talán inkább a sg. 1. szem. birtokos személyragot + *-t* többesjelet kell keresnünk, pl. *kokamat* 'meine Tante samt Familie' (*koka* 'Tante'; l. DÉCSY, Einführung 194), mint RAVILA nyomán *-mә* névmástövet + determinatív szerepű *-t* 2. személyű birtokos személyragot.¹³

b) A finn *siellä oli Pekat ja Paavot* és a *hän on nähnyt Helsingit ja Pietarit* világosan mutatják a *-t* ősi kollektív képzői

¹¹ Ennek lehetőségére már egyszer TUNKELO is rámutatott (Pääpainottoman lyhyen ja pitkän i: n vaihtelusta Itämeren-suomalaisissa kielissä; Suomi V, 67–9).

¹² L. erről POSTI: FUF. XXVI, 10 kk. Az ész t ún. *-de* plurális tőképző kérdését még alaposabban meg kellene vizsgálni, mert a kutatók véleménye még korántsem mondható egységesnek (l. TUNKELO: i. h. 66 kk.; POSTI: i. h.; RAVILA: FUF XXVII; HAKULINEN: SKRK³ 80).

¹³ L. RAVILA: FUF. XXVII, 105.

eredetét. Érdekes, hogy RAVILA ennek lehetőségére nem utal, ugyanakkor azonban a finn és karjalai példamondatok tőle adott magyarázatok világosan kirajzolódik előttünk a *-t* említett jelentésárnyalata.¹⁴ Hasonló jelentésárnyalat figyelhető meg a zürj. *-jas*, votj. *-jos* többesjel használatában, amely szintén a kollektív funkció ősi formájára utal (l. KÖVESI, PermiKépz. 149 kk.).

c) Hogy a mordvin *alat babat* 'der Alte und die Alte', *palat sazort* 'die ältere Schwester und die jüngere Schwester'-féle konstrukciókban a *-t* a kollektív jelentésárnyalat kifejezésére szolgál-e, vagy pedig a mai mellérendelő kötőszó szerepét tölti-e be (l. RAVILA: FUF. XXVII, 107), olyan kérdés, amelyre még nem mernék határozott választ adni. BEKE példái között vannak olyanok, amelyek az előbbi lehetőséget is megengedik. Pl. *molšt pat'a · t j a l a · k s t öire · j jaguda's* 'Eine Schwester und ihr [jüngerer] Bruder gingen in den Wald in die Beeren' (SUST. LXXXIV, 228). Ilyen feltevésrel korábban RAVILÁNÁL is találkozunk (FUFA. XXVI, 6), de később már az összekapcsoló szerep mellett foglal állást (FUF. XXVII, 107).

5. A *-t*-vel kapcsolatos megállapításaimat összegezve: ha a mai finnugor nyelvekben jelentkező ún. másodlagos többesjelek (cser. *-βälä*, zürj. *-jas*, votj. *-jos* stb.) eredetileg kollektívítás kifejezésére szolgáltak (akár önálló szóból, akár képzőkapcsolatokból származtak is), akkor — a SZEREBRENNYIKOV-tól „kiválasztódás törvényé”-nek nevezett principium értelmében (l. NyK. LVIII, 13)¹⁵ —, az ősi többesjelek is olyan elemekre mehetnek vissza, amelyek legalkalmasabbak a sokaság, többség jelölésére, és ezek a gyűjtőnév-képzők (l. még hasonlóképpen BUBRICH: i. h. és RAVILA: FUFA. XXVI, 2).

A finn-lp.-volgai csoport, az obi-ugor és szamojéd nyelvek a *-t*-t adaptálták erre a funkcióra,¹⁶ az obi-ugoroktól elszakadó magyarság pedig egy másik ősi elemet, amely nyomokban a finn-permi csoport nyelvéből is kimutatható (l. alább).

A *-k* többesjel

1. A magyar névszói, igei és birtokos személyragozásban jelentkező *-k* többesjelet az általános felfogás értelmében külön nyelvi fejleménynek tartják és egy ősi kollektív képzőre vezetik vissza, amelynek megfelelője megtalálható a fi. *-kko/-kkö*-ben: *koivikko* 'nyíres', *kivikko* 'kórákás', *kuusikko* 'fenyves' (l. RAVILA: FUFA. XXVI, 2; XXVII. 68). A lapp *-k* többesjellel való kapcsolata RAVILA meggyőző magyarázata alapján (l. i. h.) ma már nemcsak „bizonytalan”-nak (l. HAJDÚ: i. h. 128) tekinthető, hanem el is vethető.

Ugyanakkor azonban feltétlenül figyelmet érdemel a HAJDÚ PÉTERTŐL felvetett *finn-mordvin -k* többesjelekkel való összefüggésének kérdése

¹⁴ „*Pekka ja Paavo* bedeutet in unserem Beispiel am ehesten, dass dort sowohl *Pekka* als *Paavo* und ausserdem viele andere Ähnliche waren, oder aber, dass sich dort allerlei, weniger Angesehene, mit *Pekka* und *Paavo* vergleichbare befanden. *Helsingit ja Pietarit* bedeutet ebenso, dass der Betreffende sowohl *Helsinki* als *Petersburg* und ausserdem beliebige andere Städte gesehen hat” (RAVILA: FUF. XXVII, 106). Hasonlóan BEKE, Zur Geschichte des uralischen und indoeuropäischen Duals. Acta Antiqua V, 3 kk.

¹⁵ „Ez a törvény érvényesült a legrégebbi nyelvekben, ez érvényesül a mai nyelvekben és érvényesülni fog a jövőben is” (l. SZEREBRENNYIKOV: i. h.).

¹⁶ Itt ismét utalnom kell a párhuzamos fejlődés, vagy átvétel lehetőségére is. „Die Buntheit der Pluralzeichen, ja der Umstand, dass sie bisweilen sogar aus *Nachbarsprachen* entlehnt sind [én ritk.: KM] spricht ganz deutlich für einen nicht gefestigten Pluralgebrauch.” (RAVILA: FUFA. XXVI, 2.)

(l. BUNy. 128). Az említett egyezésekhez én még hozzávennem a permii nyelvek birtokos és igei személyragjaiban feltett (?) *-k* elemet és a tremjugáni osztják többes szám 1. és 2. személyű (*-awγ* és *-taγ*) igei személyragok *-γ* elemét.¹⁷

1) A közkeletű felfogás szerint egy ősi *-k* elemmel találkozunk a finn többes szám 1. 2. és 3. személyű személyes névmásokban: **-me(k)*, **-te(k)* **he(k)*, valamint az ezekre visszavezethető többes számú birtokos személyragokban és az igeragozás tb. 1. és 2. személyében. Ennek ma már a köznyelvben csak egy véghehezetben (*-k >*'), ill. a szuffixális fokváltakozásban maradt meg a nyoma, de megvan egyes finn nyelvjárásokban (l. HAKULINEN: SKRK³, 82–3), és a lappban: *-mek*, *-dek*, *-sek* (*ak'kumek*, *ak'kudek*, *ak'kosek* 'nagyanyánk, nagyanyátok, nagyanyjuk'; ITKONEN: LpChr. 46.).

2) A volgai-finn nyelvek közül megtaláljuk az erzá mordvin birtokos személyragozás többes számában (pl. *ťsoramok*, *ťsorank* < *ťsorantk*, *ťsorast* [*sk*] 'fiúnk, fiatok, fiuk'; PAASONEN, MdChr. 05). Hogy a cseremiszi és permii nyelvek többes birtokos és igei személyragjaiban jelentkező végmagánhangzók mennyiben tekinthetők egy ősi *-k* nyomainak,¹⁸ olyan kérdés, amelyre csak a kérdéses nyelvek személyes névmásainak, valamint a járulékelemek véghangzóinak történeti vizsgálata után adhatunk csak minden vonatkozásban kielégítő választ. Mint már a fentiekben szó volt róla, az alapszemélyes névmásainak duális és plurális alakjait mind ez ideig nem sikerült rekonstruálni.¹⁹ Ezért ütköznek nehézségbe a személyes névmásokra visszavezethető személyragok rekonstruálási kísérletei az obi-ugor nyelvekben is. Itt is találunk a birtokos és igei személyragozás többes szám 1. és 2. személyében egy *-w*, *-u* elemet a vogulban és északi osztjákban és egy *-oχ*, ill. *-ōχ* végződést a keleti osztjákban (vachi és tremjugáni).

Régebben MUNKÁCSI nyomán (Budenz Album 280) SZINNYEI is többes képzőt keresett a kérdéses elemekben, egy **-k* ~ **-γ* gyenge fokának folytatóit (NyH.³ 108, NyH.⁴ 99, NyH.⁵ 101). LIMOLA a személyragok eredetét tisztázatlannak („unklar”) ítéli (SUST. 127 : 226–7), HAJDÚ PÉTER a régebbi — MUNKÁCSI—SZINNYEI-féle magyarázatot tartja lehetségesnek (BUNy. 129, jegyzet).

2. A balti finn, lapp, mordvin, obi-ugor és (?) permii személyragokban található *-k* elemek láttán csakugyan fel tennünk egy ősi **-k* morféma meglétét a finnugor alapszavakra.

Ez az elem — éppen úgy, mint a *-t* — kollektív képző lehetett, amelynek eredetileg az volt a funkciója, hogy a személyes névmásokhoz járulva kifejezze az *én*, *te*, *ő* és a 'hozzám, hozzád, hozzá tartozók' kollektíváját. Itt utalnék a

¹⁷ Ennek lehetőségéről l. HAJDÚ (BUNy. 129, jegyzet).

¹⁸ L. erről MUNKÁCSI, Budenz Album 279 kk., a permii nyelvekre vonatkozóan — WICHMANN egyetemi előadásaira hivatkozva — UOTILA (Kons. 132), valamint LYTJIN (Isztorieszkaja Grammatika 86–87). A *-k* elemnek a cseremiszi és permii nyelvben való előfordulására vonatkozóan régebben határozottan tagadó álláspontot foglalt el SZINNYEI (NyK. XLV, 287–8).

¹⁹ A rokon nyelvek személyes névmásainak singulárisi ragozására vonatkozóan is nagyon kevés biztos megállapítást tehetünk (a problémáról l. RAVILA: SUST. XCVIII, 311). — A zürj.—votj. plurális 1. és 2. szem. személyes névmásokban (*mi*, *ti*) régebben egy **i* többesjelet kerestek (l. erről UOTILA: NyK, L, 466 irodalommal). De *ő* is csak annyit tud leszögezni, hogy az **i* nem volt meg a permii nyelvekben, de egy ősi **t* (**d*) elemet sem tehetünk fel semmiképpen az említett alakokban. Vö. még SZINNYEI i. h.

komi-permják nyelvjárás *méjez* 'wir', *téjez* 'ihr' (l. GENETZ: SUSA. XV/1, 52), valamint a fi. *mei-*, *tei-* alakjára, amelyekkel kapcsolatban UOTILA (NyK. L. 466–7) így nyilatkozik „Allerdings sind 'wir' nicht mehrere 'ich' und 'ihr' nicht mehrere 'du', aber, wie MUNKÁCSI: KSz. XVIII, 126–7 Note anführt, ist der Pluralbegriff hier kollektivisch 'wir' = ich mit anderen (wie) ich' (vgl. LEWY: KSz. XVII, 210).²⁰

Azt, hogy a *-k* képzőnek, amely a magyarban főleg elhomályosult ún. „deminutív” származékokban fordul elő (*torok, fark, fészek*) valamikor gyűjtőnévképző funkciója is volt, a rokon nyelveken kívül a magyarból vett adatok is igazolják. A rokon nyelvekben a képzőnek deminutív funkciója mellett más jelentései (jelentésárnyalatai) is kimutathatók, s ezért BÁRCZI azon megállapításának kell helyt adnunk, amely a képző szerepét így körvonalazza: „Alapjelentésében, úgy látszik, korán általános volt a kicsinyítő árnyalat, s ebből vagy inkább az ezt megelőző bizonytalan jelentéstartalomból fejlődhetnek a valamihez tartozó (pl. *fék*) és más jelentésárnyalatok (pl. *balog*)”²¹ (TA. 151–2). Az ún. „deminutív” elnevezés nem egészen kielégítő voltáról és e gyűjtőnévbe belesűrítendő számos más jelentéstani csoportról igen sokszor írtak (pl. RAVILA: Vir. 1945: 150; FOKOS: FUF. XXX, 176; TAULI: FUF. XXXII, 218–9; KÖVESI, PermiKépz. 160, 413), de mind ez ideig az ősi képzők eredeti funkciójául a „deminutív” szerepet tekintették. Holott hely- és gyűjtőnévképző szerepben, vagy valamivel bírót, valamivel gazdagon ellátottat (ellátottságot), valamihez tartozót stb. jelölő funkciókban csaknem valamennyi ősi képzővel találkozunk a rokon nyelvekben.²²

A különféle jelentések, jelentésárnyalatok kialakulásában és megszilárdulásában igen nagy szerep jutott az alapszó jelentésének (alapszó-besugárzás) és a képzett szó mondatbeli helyzetének (beszédhelyzet). Az a bizonytalan jelentéstartalom — amelyre BÁRCZI is utal — nem lehetett más, mint két fogalom összetartozásának a kifejezése.²³ A kicsinyítő képzői szerep is feltehetően azért tapadt a *-k*-hoz — valamint a többi ősinek tartható képzőhöz is —, mert minden képzett szó a kéttagú alapszóhoz viszonyítva expresszívebbnek érződött (l. erre vonatkozóan FOKOS: i. h. 175).

3. Az említett összefüggést, összetartozást jelölő ősi jelentésárnyalat világosan kirajzolódik a *-k* rokon nyelvi használatában.

Pl. a) lpN. *suonák* 'Strick aus Sehnen' (< *suodná* 'Sehne'); lpL. *nuör'tak* 'einer der nordwärts wohnt (< *nuörehtha* 'Norden') [l. vmhez, vhová tartozó!]' A nyugati lappban helynevekben is előfordul (l. LEHTISALO, Abl. 359).

b) A finnségi nyelvekben is igen változatos alakokban és funkciókban jelentkezik. Deminutív, nom. possessoris, adj. dem. képzőként rendszerint *-kka/-kkä* alakban fordul elő; pl. *penikka* 'kis kutya'; nyj. *lahdukka* 'kis öböl'

²⁰ Hasonlóan beszél a *-k*-nak névmásalakban jelentkező szerepéről BUBRICH (ÖEST. XXX, 108) „Man darf annehmen, dass die *k-* und *i-* haltigen Pluralsuffixe als gemeinsam entwickeltes finnisch-ugrisches Gut kaum die Grenzen der Pronomina überschritten. In diesem engen Rahmen konnten sie aber keine eigentliche Pluralsuffixe sein... der Unterschied zwischen »ich« und »wir« u. dgl. konnte lexikalischer Natur sein” [vö. még a zürj. *-jan*, *-jas* (votj. *-jos*) többes jelekkel kapcsolatban KÖVESI: Permi Képz. 141 kk. és 151].

²¹ A *balog* szóról másképpen KÖVESI: Nyelvt.Ért. 219–20.

²² L. pl. a permi *-j*, *-l*, *-n* stb. képzőkkel és rokon nyelvi megfelelőikkel kapcsolatban mondottakat KÖVESI (Permi. Képz. 157 kk. 208 kk. 271 kk. 413).

²³ Vö. FOKOS: FUF. XXX, 175–176.

(< *lahti* 'öböl'); *kalvacka* 'sápadt, halvány' (*kalpea* id.), de előfordul cs a l á d- és helynevekben is (pl. *Köönikkä, Meinikkala, Reinikka, Kierikkala* stb.); példákat l. még LEHTISALO: i. m. 360; HAKULINEN: SKRK.³ 108–9; NISSLÄ: Vir. 1951: 364–5). Hasonló funkciókban jelentkezik a *-kko/-kkö* alakváltozat is, azzal a különbséggel, hogy ez még hely- és gyűjtőnévképző szerepben is igen elterjedt. Pl. helynévképzőként: *aavikko* 'rónaság, sivatag, nyílt víz' (< *ava* 'sík, nyílt, tágas' stb.); *ranniko* 'partvidék' (< *ranta* 'part'); nyj. *esikko* 'előszoba' (< *ete*-); gyűjtőnévképzői szerepben: *haavikko* 'nyárfaliget' (< *haapa*); *kivikko* 'kórakás'; *männikkö* 'fenyves' (< *mänty*). L. HAKULINEN: SKRK.³ 108–9; 131–2.²⁴

c) A volgai és permi nyelvekben főleg deminutív vagy elhomályosodott deminutív származékokat képez, azonban a képzőmonográfiák adataiból a kollektív jelentésáryalatra is következtethetünk. Pl. cser. KB. *lanzërik* 'Fetzen, Lumpen' (< *lanzëra* 'zerfasert') [NB. nom. possessoris képző funkció!]; B. *kumdu'k* 'Breite' (< *kumda* 'breit'); KB. *laks'a'ka* 'Tal, Niederung' (~ KB. *laksä* 'Grube, Vertiefung in der Erde, im Holz'; WICHMANN: SUSA. XXX/6: 10 kk.). A permi nyelvekből esetleg ide vehetjük azokat a példákat, amelyekben a *-k*-nak CASTRÉN (EGrS. 35) augmentatív jelentésáryalatot tulajdonít; pl. *aika* 'Schwiegervater, Gatte' (< *ai* 'Vater, Mann'); (WIED.) *murka*, votj. (MUNK.) *mëre, murj* 'gelte Kuh' ~ fi. *marras* 'kuollut, kuolemaisillaan oleva'. (E kategóriáról és a hozzátapadó jelentésekről l. még KÖVESI, PermiKépz. 165 kk.)

d) Ugyancsak nehezen lehetne csak deminutív gyűjtőnéven összefoglalni az obi-ugor nyelvekben található *-k* elemű képzések jelentésfunkcióit. Találunk közöttük: kollektív jelentésű főneveket; pl. vog. FK. P. stb. *talk* 'Gipfel, Spitze, Ende, oberer Lauf des Flusses' (vö. osztj. K. *təj* 'Gipfel, Kopf, Spitze'); osztj. (KARJ.) DN. *pëlək* 'Hälfte' (~ m. *fél*); helyneveket: (KANN.) VS. *ialka* 'der Untere' (~ T. *iaa-t* 'unten'); nom. possessorisokat: (MUNK.) KL. *këlpëŋ koqtäk-pü* 'véres kezű fiú' (< *koqt* 'kéz'); nom. possessorisokat: P. *kwänëx kwäl* 'külső ház' (< *kwän* 'ki'). Még középfokejel szerepben is találkozunk a képzővel: pl. T. *mušux* 'kisebb' (< *muš* 'kicsi'), *viškë kašät* 'a legkisebb öcs' (< *viš* 'kicsi')²⁵ (l. LEHTISALO, Abl. 366, 375).

4. Ezek után — úgy vélem — a magyarban jelentkező *-k* képzős származékokat sem lehet egyértelműen a „deminutív” képzések igen szűknek bizonyuló kategóriájába beleerőszakolni, mert ahogy erre D. BARTHA K. is rámutat „ősi szétágazó bizonytalan jelentéstartalmában” a kicsinyítésen kívül „volt

²⁴ HAKULINEN az eddigi felfogásnak megfelelően a deminutív szerepet tartja elsődlegesnek. Ebből fejlődött volna ki a helynévképző szerep, majd az utóbbiból a gyűjtőnévképző funkció: pl. „*kivikko* 'paikka, jossa on kiviä, kiviryhmä, kiviraunio'jne.” (i. m. 132). Hasonlóan képzeli a fejlődést HAJDÚ P. is (BUNY. 128). Tudvalevőleg azonban a nom. possessoris funkcióból is kialakulhatott a hely- és gyűjtőnévképző szerep: pl. *nádas* < *nádas rét*, vagy a permi *-d* hasonló funkcióváltásával kapcsolatban KÖVESI (Permi Képz. 78–9). A valamivel gazdagon, bőségesen ellátottságot kifejező szerephez hozzá tapadhatott az augmentatív áryalat: m. *pujók, szemök, szájk;* észt *koivakkas* 'grosser, hässlicher Schenkel' (< *koiv* 'Schenkel') (LEHTISALO, Abl. 362).

²⁵ Meg kell jegyezmem, hogy ugyanilyen funkciókban jelentkezik a *-k* megfelelője a szamojédben is — még a középfokjel funkciót is beleszámítva (l. LEHTISALO, Abl. 377). Ez ismét a két nyelvcsoport közötti szorosabb kapcsolatra és ezen alapuló párhuzamos fejlődésre vagy átvételre utalhat.

a valamihez tartozás kifejezése is' (*fék*), s egyéb nehezen meghatározható jelentésárnyalatok (Szóképz.² 106). S így az a bizonyos hely- és gyűjtőnévképző szerep, amely a fi. *-kko/-kkö-*-re jellemző, és amely HAJDÚ P. szerint „a többesjellel alakulásnak . . . fontos állomása” (BUNy. 128), gyér nyomokban a magyarból is kimutatható. Ilyeneknek tekinthetők pl. a következő földrajzi nevek: (1055) *fuk* 'Siófok'; 'egy tó lefolyása, egy nagyobb vízből kiinduló kisebb, érszerű víz' (TA. 14).²⁶ Ugyancsak a Tihanyi Alapítólevélben találkozunk két másik *-k* képzős földrajzi névvel — de nem denominális, hanem — feltehetően — deverbális származékokként. Az egyik a *turku* 'Török v. Török pusztá' (< *tör*) eredetileg 'törmelék, törés, omlás' jelentésű szó (I. TA. 16—7), a másik a *munorau kereku*, *monarau kerekw* név *kereku* eleme, amely egy fgr. eredetű *ker-*igetőnek származéka. Az itt jelentkező 'erdő' jelentése feltehetően 'nagy, az egész szemhatár egy körbehajló ívét befogó erdő' szerkezetből tapadt a *kerek* szóhoz (vö. TA. 31—2, valamint a *Somkerék* 'som erdő' nevet; BÁRCZI: Szókincs.² 150). Vö. továbbá *Tursoc* (Anon. 35, 37): 1366: ad unum truncum . . . *zyltursuk*. Anonymusnál a *törzsök* szó 'erdő' jelentésben szerepel. Az utóbbi adat megmagyarázza, milyen erdőről van szó Anonymusnál. A *törzsök* megfelelője a latin oklevélben *truncus* vagyis 'tuskó'. Tehát a *silva Tursoc* (valamint a *Thursekfew* helynév előtagja) 'tuskóból álló letarolt erdőt' jelentett (vö. GYÖRFFY: MNy. XLVII, 48). Ez is jó példa arra, hogy a *-k* képzős szó bizonyos jelzős kapcsolatban állva (*fatuskós*, *fatuskókból*, *rönkökből álló erdő*) hogyan vált tapadás útján 'erdő' jelentésű hely- ill. gyűjtőnévvé, és ezen jelentése hogyan sugárzódhatott bele a *-k* elembe (I. *kerek!*). Hogy a *Györök* és *Györk* szavakkal kapcsolatos földrajzi nevekben a *Georgius* > *György* személynév *-k* képzős deminutívumát kell-e keresnünk (I. MELICH: MNy X, 150), vagy egy *gyűr*, *györ*, *gyüre*, *györe* 'kisebb talaj-kiemelkedés' jelentésű térszínformanév *-k* képzős származékát, mint a *Gyürke*, *Györke* helynevekben (I. HEFTY: Nyr. XL, 207), olyan kérdés, amelyekre csak az összes *-k* képzős földrajzi nevek számbavétele és értelmezése után adhatunk választ.

Ebben a vonatkozásban még — véleményem szerint — mondanivalójuk lesz a térszínformák elnevezéseinek, valamint az ezekből alakult helyneveknek is. Ezek általában *-ák*, *-ék*, *-ek* végű alakban jelentkeznek. Pl. az ismeretlen alapszóból képzett *árnyék* (OkI Sz. *Arnykmal*); ?*Hork* (OkI Sz. *hwrk*) 'angustiae locorum'; *méllék* (OkI Sz. *Sarkmellyk*); *meredek* 'hirtelen lejtő hegy- v. árokoldal' (NySz. 'declivitas'; Hó az *meredekenn* alavetnek út); *szakadék* 'olyan hely, ahol a föld egy része beszakadt' (OkI Sz. *Zakadak* 'völgy elnevezése') vagy 'hegyektől összeszorított meredek völgy' (Zala m.); *szurdok*, *szurdék* stb. 'két hegy között húzódó szűk völgy v. mély út' (OkI Sz. ad *aquam zorduc*) ~ *szoros*, *szorít*, *szor-* tövének származéka (SzófSz.).²⁸

De nincs még tisztázva, az elhomályosult köznyelvi származékokban jelentkező *-k* képző funkciója sem. (Egyértelműen a deminutív képzésekhez sorolni őket nem lehet.) A *fészek* és a *torok* *-k* eleme jelentéstöbbletet nem a *do t t* alapszava jelentéséhez, a *farok*, *fék* 'farhoz, főhöz' tartozót jelenthetett, a *-k*-nak *n o m. p o s s e s s i* képző funkciója van.²⁹ Az *ének* és *lélek* *-k*

²⁶ A szó eredete és ősi jelentése még nem tekinthető tisztázottnak (MSzFE. 211—2, MNyTESz. 941).

²⁸ Példákat I. HEFTY GY. ANDOR: A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben 155, 206, 259 300; D. BARTHA K., Szóképzés 71—2.

²⁹ Az utóbbinak a *jő* ~ *fej* szóval való egyeztetését az MSzFE. azért nem fogadja el, mert a *-k* kicsinyítő képző a valamivel 'ellátottság' kifejezésére nem használatos.

eleme sem fejez ki kicsinyítést, hanem — véleményem szerint — azt a bizonyos kollektivitást, amelyet a magyarból is ki lehet mutatni. Az *ének* (vö. fi. *ääni* 'hang') hangok sokaságából keletkezett 'hangzatot' jelent, nem 'hangocskát'. A *lélek* pedig — ismerve a primitív népek elképzeléseit a lélekről — eredetileg 'gőzből, párából álló — konkrét — dolgot' jelenthetett (vö. vog. *lal, lili* 'lélegzet' ~ fi. *lölyl* 'pára, gőz'). Ezért mondjuk ma is a halál beálltakor: *k i l e h e l t e a l e l k é t*; (állattal kapcsolatban) *kiadta p á r á j á t*.

5. Amint látjuk tehát, nincs akadálya, hogy a m. *-k* többesjelben egy ősi kollektív értelemben is használt képzőnek a többesi funkcióra való adaptálását lássuk. A m. *-k* és a fentebb említett névmási, ill. személyragokban jelentkező *-k* (azaz **-k > -' > ø*) elem egybetartozásának hangtani akadályait [a m. *-k < *-kk-ra* utal, a finn-permi-ben található véghehez, illetve hanghiány **-k-ra*] az egyeztetés alapjául szolgáló funkcionális azonosság mellett nem tekintjük jelentőseknek. Ti.:

1) A finnugor szóbelseji geminált zárhangok kérdésében még nem egysegés a kutatók álláspontja,³⁰ így az ősi formánsok alapnyelvi alakját illetően is vannak véleménykülönbségek (l. pl. a loc *-t *-t*-ből vagy **-tt*-ből való eredetere vonatkozó véleményeket KÖVESI: NyK. LXVIII, 228). Ha HAJDÚ P.-hez csatlakozva csupán bizonyos fonetikai helyzetben és főleg deskriptív-onomatopóetikus szavakban jelentkező allofónoknak tekintjük a geminált zárhangokat, és a kötött morfémaiban való jelentkezését is a fonetikai helyzetnek tulajdonítjuk (morfémahatáron fordulnak elő; l. BUNY. 45), vagy más tényezőnek (asszimiláció, szuffixum halmozás), akkor a hangalaki különbség nem jelent különösebb problémát.³¹

2) Lehetségesnek kell tartanunk, hogy az alapnyelvi előzmény csupán **-k* lehetett. Erre mutatnának a fi. *me, te, he* névmások mellett a *meikäläiset, teikäläiset, heikäläiset* továbbképzések, amelyeket BUBRICH a *-k* kollektív jelentésárnyalatára hoz fel példának (meikäläiset 'die unsrigen, die unserem Orte od. unserem Kollektiv gehörenden'; i. m. 103) és a feltett permi és obiugor megfelelőik. Az említett alakok mellett a finnben a *-k* gyöngye foka is jelentkezik a *täällä < *täyällä, siellä < *siyällä* határozókban. Ezek *-ka (-kä ~ -a)-ä* eleméről HAKULINEN annyit mond „Mahdollisesti alkuaan sama kuin lativinen *-k* suffiksi” (SKRK.³ 108). Kérdés, hogy ez az elem hogyan kapcsolható a **-kk-ra* mutató kollektív képzőhöz és a m. *-k* többesjelhez.

Az ősi ragok és képzők egy részének genetikai összetartozása és névmási elemekből keletkezett lokális jelentésű szuffixumokra való visszavezetése igen elterjedt nézet a finnugor nyelvtudományban — de az indoeuropeisztikában is. Magam is e felfogás híve vagyok, különösen a funkcionális *an le g t e r h e l t e b b* (rag, jel, képző funkcióban egyaránt használt) szuffixumok esetében.³² A *-k* képző vonatkozásában is el tudom képzelni a névmási eredetet (vö. *kuka, ken; m. ki, ho-l*). Egy *k* kezdetű névmásból egyfelől rag

³⁰ L. STEINITZ: CIFU II, 502 kk. és DÉCSY, Der gegenwärtige Stand der finnougri-schen Lautforschung (Mitteilungen des Societas Uralo-Altaica Heft 2, 54–56) csak rövid szóbelseji mássalhangzókat tesznek fel az alapnyelvre vonatkozóan. LAKÓ (A magyar hangállomány finnugor elemei 34–6, 39–40), ITKONEN (UAJb. XXXIV, 192) és KÁLMÁN B. (MNY. LXI, 386) a gemináták létezésében nem kételkednek.

³¹ Vö. m. *rea ~ rokon; ré-viül ~ rejt ~ rekken* [*< k!*]; *öt* ~ fi. *viite* [*< *t!*] stb.

³² De igazat adok ITKONEN-nek (UAJb. XXXIV, 210) és HAJDÚ PÉTER-nek (BUNY. 94) abban, hogy az urali képzők nem *k i z á r ó l a g* névmási eredetűek. Kialakulásukban nagy szerep jutott az adaptációnak, szekréciónak is.

(lativus rag), másfelől bizonyos helyet vagy másodlagosan a helyhez tartozó, helyen lakó kollektívát jelölő képző lett. Erre mutat a képzőnek névmásokban, az ezekből lett személyragokban való előfordulása, valamint a fi. *meikäläiset*, *teikäläiset* stb. alakokban való jelentkezése. Ez az ősi *-k még az alapnyelv bizonyos periódusában kollektív szerepéből átértékelődött névmások többes számának jelölőjévé, ahogy erre BUBRICH is rámutat (i. m. 108). Tekintettel arra, hogy így ősi hely- és gyűjtőnévképző szerepében elhomályosodott, az említett funkciók felélesztésére és erősítésére a -k képzőbokrait kezdték használni (ezek képzők halmozásával, vagy nyomatékosító elemekkel való kapcsolódásból álltak elő az alapnyelv egy későbbi periódusában); vö. *-mp, *-nt, *-nk, *-kt, *-sk stb.

3) Ilyen képzőbokor (*-kk) jelentkezik valamennyi rokon nyelvben, egyrészt expresszív jelentésű származékokban (a hangalak függvényeként), másrészt a régi hely- és gyűjtőnévképző szerep erősítéséül. És ez vált többesjellé a magyarban az obi-ugoroktól való elkülönülés után.

*

A két urálinak tartott többesjellel (-t, -k) kapcsolatos megállapításaimat az alábbiakban összegezhetem.

1. Az alapnyelv korai szakaszában még nem alakult ki a numerusok kötött morfémákkal való jelölése. Feltehetően mennyiséget jelentő szavak és számnevek (*kevés, sok, néhány, kettő, három* stb.) szolgáltak a duális és plurális jelölésére az ún. „numerus absolutus” mellett.

2. A numerus jelek — jelen esetben a többesjelek — feltehetően az alapnyelv késői szakaszában, vagy egyes nyelvek (nyelvcsoportok) külön életében alakultak ki. Eredetileg kollektív képző szerepet betöltő elemek voltak, és később értékelődtek át többesjellé.

3. A finn—volgai—lapp csoport a -t-t adaptálta erre a szerepre (*-t v. *-tt). Ugyanezt a többesjelet találjuk meg az obi-ugor és szamojéd nyelvekben. De ezekkel kapcsolatban gondolhatunk a párhuzamos fejlődés vagy az átvétel lehetőségére is [szam. > obi-ugor]. A középső csoport — permi és magyar — nyelvéből a -t ugyanis nem mutatható ki.

4. A magyar -k többesjel egy ősi *-kk kollektív képzőbokra megy vissza, amely egyelemű, ősi alakjában (*-k) megtalálható a finnségi nyelvek névmásaiban, határozószavaiban és személyragjaiban. Esetleg a permi és obi-ugor személyragok tb. 1. és 2. személyében is.

A. KÖVESI MAGDA

Über die Pluralzeichen der uralischen Grundsprache

Eine Rekonstruktion des Sprachzustandes der uralischen Periode wird durch zahlreiche Faktoren erschwert. Erstens dadurch, daß es uns noch nicht gelungen ist, eine samojedische Grundsprache zu erschließen, mit welcher die finnisch-ugrische Grundsprache zu vergleichen wäre. Zweitens dadurch, daß selbst das uralische Zeitalter mehrere Perioden (eine Anfangs-, eine mittlere und eine Endperiode) hatte, und die Möglichkeiten dieser Periodisierung dürfen bei der Untersuchung der auf die Grundsprache zurückzuführenden grammatischen Kategorien und morphologischen Mittel nicht außer Acht gelassen werden. Es ist nämlich möglich, daß einige Glieder des für uralisch deklarierten Phonemsystems oder einige Morphemklassen nur in der Endperiode des uralischen Zeitalters oder sogar in der Periode nach der Auflösung sich in der Sprache einiger, in einem Block lebender finnisch-ugrischer Völker oder Völkergruppen ausgestaltet haben, oder aber wurden sie auf eine Rolle adaptiert, die von ihrer früheren, ursprünglichen Funktion abwich. Auch die heute bereits ziemlich verbreitete Anschauung ist bestreitbar, nach welcher alle grammatischen Kategorien schon in dem uralischen Zeitalter durch ihre speziellen formalen Exponenten vertreten worden wären.

Nach der Ansicht des Verfassers dürfte sich zum Beispiel die Bezeichnung der Numeri durch gebundene Morpheme in den früheren Perioden der Grundsprache noch nicht ausgestaltet haben. Es sei anzunehmen, daß nur Wörter, die irgendein Maß oder eine Menge bedeuteten, oder Zahlwörter (also Wörter mit der Bedeutung etwa: 'wenig', 'viel', 'einige', 'zwei', 'drei' usw.) neben dem sogenannten „*numerus absolutus*“ zur Bezeichnung des Duals und des Plurals dienten.

Die Ausgestaltung der Numeruszeichen — so die der in der Abhandlung erörterten Pluralzeichen (**-t*, **-k*) ist der späten Periode der Grundsprache, das heißt vielleicht noch mehr dem Einzelleben der verschiedenen Sprachen (Sprachgruppen) zuzuschreiben. Ursprünglich waren diese Zeichen als Kollektivbildungssuffixe (darunter auch das des Ortes) gebräuchlich oder sie trugen Funktionen, welche auf die vorigen zurückgeleitet werden können (Suffixe des nom. *possessoris*, nom. *augmentativum*, nom. *affluentiae*). Später wurden sie zu Pluralzeichen umgewertet.

Die finnisch—wolgaisch—lappische Gruppe adaptierte das Suffix *-t* (<**-tt*) zu dieser Rolle (fi. *navetta* 'Kuhstall' < *nauta* 'Vieh'; Ortsnamen: *Sammatti*, *Ihatti* usw.; syrj. *ult* 'Unterraum' < *ul* 'unter-, der untere Teil'; wog. *mitit* 'Tiefe' < *mit* 'tief' usw.). Dasselbe Pluralzeichen ist auch in den ob-ugrischen und den samojedischen Sprachen zu finden. Doch können wir in einigen Fällen auch an die Möglichkeit einer parallelen Entwicklung oder einer Übernahme (Samojedisch > Ob-ugrisch) denken. In den Sprachen der mittleren finnisch-ugrischen Gruppe (Permisch, Ungarisch) kann nämlich das Auftreten des Pluralzeichens *-t* nicht einmal in seinen Spuren nachgewiesen werden.

Auch das ungarische Pluralzeichen geht auf eine ursprüngliche Kollektivsuffixverbindung **-kk* zurück (~ fi. *rannikko* 'Ufergegend' < *ranta* 'Ufer'; *kivikko* 'Steinhäufen'; tscher. KB. *laksaka* 'Tal, Niederung' < KB. *laksô* 'Grube, Vertiefung in der Erde'; wog. *talk* 'Gipfel, Spitze, Ende, oberer Lauf eines Flusses'; ung. *turku* '„Rüttstroh-Ansiedlung“', *monarau kerekw* usw.). Und das steht mit jener Endung **-k* — beziehungsweise mit ihren Variationen ($\emptyset$, γ , χ usw.) — in Beziehung, welche in den Pronomina, Adverbien, und außerdem in den Personalendungen der 1. und 2. Person anderer verwandten Sprachen (lp., mordw., fi., perm., ob-ugr.) erscheinen und auf eine ursprünglichere, aus einem Element bestehende Form des Suffixes deuten.

MAGDA A. KÖVES